

Пена Л. І.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ФЕМІНІКОНУ (РЕЦЕНЗІЯ НА СЛОВНИК БРУС М. П. «ФЕМІНІТИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ»)¹

Рецензований історичний словник – це друга частина комплексного дослідження «Фемінітиви в сучасній українській мові: генеза, еволюція, функціонування». Його авторкою є доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Марія Петрівна Брус, наукові зацікавлення якої спрямовані в річище вивчення фемінітивної підсистеми нашої мови в історичному аспекті: від витоків до сьогодення.

Хоч у багатьох академічних виданнях (напр., Історичний словник українського язика (1985), Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. (1977 – 1978), Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (1994 – 2017), Словник української мови (1970 – 1980) та ін.) зафіксовані номінації жінок певної історичної доби як одиниці лексики, однак в українській лінгвістиці це перша спроба впорядкування окремого історичного зібрання фемінітивів. Тому словник М.Брус справедливо можна вважати першим лексикографічним виданням, у якому систематизовано й репрезентовано іменники зі значенням особи жіночої статі, зафіксовані протягом писемної доби розвитку української мови. У ньому кодифіковано близько 8000 фемінітивів із різних періодів нашої мови.

Актуальність такого типу роботи в галузі словництва в наш час беззаперечна й очевидна і підтверджується її теоретичним та практичним значенням. Цінність історичного словника фемінітивів полягає насамперед у тому, що він «відображає мовні ознаки слів різних часових зрізів, ураховує практику написання й оформлення фемінітивів давніх орфографічних систем, а також норми сучасного слововживання і лексикографування. Саме такий спеціальний словник може забезпечити системне вивчення й пізнання історичного минулого фемінітивів, нормування й використання їх на сучасному етапі» (с. 4).

Необхідність і важливість лексикографічного систематизування фемінітивної підсистеми зумовлена як інтралінгвальними, так і позамовними чинниками. Фемінітиви стають невід'ємною складовою сучасного мовлення: відроджуються забуті слова, на основі наявних моделей створюються нові лексеми та їхні варіанти, переосмислюються значення деяких давно відомих номінацій жінок. Хоча сприйняття таких лексем у середовищі наукової спільноти й пересічних мовців є неоднозначним, однак ніхто не заперечуватиме того факту, що фемінітиви дедалі більше впливають в повсякденний ужиток у різних сферах – від побутового спілкування до офіційно-ділової

комунікації. Словник Марії Брус доводить, що найменування осіб жіночої статі за різними ознаками не є чимось штучно привнесеним у нашу мову, не є даниною певним новітнім віянням, а є органічною складовою мови. Адже такі мовні одиниці зафіксовані ще давніми писемними українськими пам'ятками.

На початку праці подано «Принципи укладання словника», де зазначено, що «це тлумачно-перекладний словник, основним завданням якого визначено якнайповніше відображення загальних назв жінок, що склали багату власну лексичну спадщину від XI до XXI століть і стали великою мірою надбанням сучасної української літературної мови» (с. 4). На основі відомих у сучасному мовознавстві спроб періодизувати історію розвитку української мови дослідниця визначила хронологічні межі її періодів, зокрема: давньоукраїнський період XI – XV ст., староукраїнський період XVI – XVII ст., новий період XVIII – XIX ст., сучасний період XX – XXI ст. – і в цих межах систематизувала й різноаспектно (наскільки це дає змогу зробити формат словникової статті) проаналізувала номінації жінок. Авторка стисло охарактеризувала джерельну базу, яка охоплює давні писемні пам'ятки, лексичні картотеки, словники різних типів (історичні, етимологічні, тлумачні, діалектні, перекладні, авторські тощо), мовознавчі праці, різностильові твори та ін. Тут же науковиця зазначає, що до реєстру словника ввійшли переважно загальні назви осіб жіночої статі різних лексичних груп: «1) назви жінок за діяльними, професійними, функційними ознаками; 2) назви жінок за національними, територіальними, расовими особливостями; 3) назви жінок за сімейними, родинними зв'язками і відношеннями; 4) назви жінок за поведінкою, вчинками, манерами, характером; 5) назви жінок за соціальним, майновим, сімейним станом; 6) назви жінок за стосунками, відношеннями, взаєминами; 7) назви жінок за поглядами, інтересами, уподобаннями, напрямками; 8) назви жінок за внутрішніми якостями й зовнішніми рисами; 9) назви жінок за фізичними, психічними, фізіологічними ознаками; 10) назви осіб жіночої статі загалом та за віковими особливостями; 11) назви жінок за міфологічними, казковими ознаками» (с. 7 – 8). У словнику зафіксовані також деякі назви жінок за іменами й прізвищами чоловіків та батьків, історія яких, на думку дослідниці, сягає ще давньоукраїнського періоду й відображає традицію найменування жінок високого стану за відношенням до чоловіка чи батька.

Далі авторка обґрунтовує структуру словникової статті: порядок розміщення форм реєстрових слів, особливості формулювання значень фемінітивів, обсяг ілюстративного

¹ Брус М.П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Частина друга. Словник. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 640 с.

матеріалу, специфіка тлумачення багатозначних лексем, використання відповідної до певного часового зрізу графіки, подання позначок для характеристики фемінітивів щодо їхньої конотації, сфери вживання тощо. Кожна словникова стаття вміщує вичерпну інформацію про фемінітив. Наведемо зразок однієї з них:

«**ПОСЕСТРА**. 1. Посестра – названа сестра або найближча подруга: Прощається [Зося] з своєю посестрою, яка, пригинаючись, зникає за важкими церковними дверцятами (СУМ 11, VII, 318); Жінка – всюди жінка. І, може, це Мі перетворилась на Лочу? Чи, може, вони завжди були тією самою особою, – духовні посестри, що продовжували одна одну в різних вимірах світу? (РСС, 234). 2. Посестра – дівчина, *діал.*: Посестра. Молода дівчина (ОСБГ, 119). 3. Посестра – коханка, *діал.*: Кобись такий до роботи, який до посестри (СУМГ, III, 359); Посестра. Коханка (ОСБГ, 119); 4. Посестра – мавка, нявка, русалка, *міф., діал.*: ...навіть на тім веселім танцювищу серед посестер вона жалкує, що не має сили взяти маминого синка собі (ВСК, 39)» (с. 436).

Важливо, що М.Брус подає всі фонетичні, графічні й орфографічні варіанти фемінітивів, зокрема: «1) сучасні літературні варіанти (*втихомирювачка, утихомирювачка*); 2) історичні варіанти (*жена, жона; княгыня, княгыни*); 3) діалектні варіанти (*бовгарка, бовгарька; верстачка, верствачка*); 4) східнослов'янські і церковнослов'янські (*дьчи, дьци*); 5) літературні й діалектні (*адвокатка, адукатка; браля, бралі*); 6) східнослов'янські і західнослов'янські (*королева, кролева*)» (с. 9).

Зауважимо, що не всі фемінітиви зі, здавалось би, на перший погляд, відтінком розмовності в семантиці М. Брус супроводжує ремаркою *розмовн.* чи подібними. Це продиктовано, на нашу думку, слухними міркуваннями про те, що не всі такі найменування мають обмежену сферу застосування, вони можуть виходити за межі одного стилю чи його різновиду і бути нормативними в текстах інших стилів. Те саме стосується й інших позначок щодо стилістичної нейтральності чи стилістичної маркованості деяких фемінітивів. Недоречно, на наше переконання, штучно звужувати царину функціонування фемінітивів (зокрема й відповідними ремарками у словниках, які пересічні мовці вважають законом, догмою, що не слід порушувати), перешкоджати їхньому проникненню зі звичної для них галузі в інші. Мовний узус, практика вживання чи невживання певних лексем лише з плином часу дадуть змогу визначити галузі їхнього функціонування. Бо зрозуміло, що не завжди «спрацьовують» такі обмеження: мовлення нестримне й часто непередбачуване, а те, що є незвичним сьогодні, у недалекому майбутньому, цілком імовірно, може стати прийнятним.

Важливим для словника є ілюстрування, яке засвідчує наявність слова в певний історичний період і допомагає встановити його значення. Відзначимо намагання авторки якомога повніше залучити до словникових статей цитатного матеріалу, обсяг якого залежить від багатьох чинників: кількість цитат, зафіксованих у писемних джерелах; наявність варіантів того самого слова в певний період розвитку мови; відображення форм слова на різних історичних етапах тощо. Доречним і вмотивованим

вважаємо те, що дібрані з писемних джерел контексти наведено мовою оригіналу, зі збереженням графіки й орфографії літературно-писемної мови відповідного періоду, а з метою кращого сприйняття наведених ілюстрацій й задля зручності користування словником тексти давніх українських рукописів поділено на слова відповідно до норм сучасного українського правопису.

Безперечним позитивом анонсованого словника вважаємо залучення до його реєстру діалектних слів на позначення осіб жіночої статі, адже нерідко вони стають одним із джерел поповнення лексичної скарбниці мови. Діалектні фемінітиви опрацьовані за словниками, що репрезентують різні говори української мови: Словник західнополіських говірок (Аркушин Г.), Словник бойківських говірок (Онишкевич М.Й.), Словник українських говорів Одещини (за ред. О.І.Бондаря), Словник українських східнословобожанських говірок (Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В.), Скарби гуцульського говору: Березови (Негрич М.), Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини (Сизько А.Т.), Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району (Сабадош І.), Словник говірок Нижньої Наддніпряниці (Чабаненко В.А.) та ін.

Практичної цінності лексикографічній праці М.Брус надає позначення в усіх реєстрових лексемах наголосу, який установлено відповідно до норм наголошування слів у сучасній українській мові. «У випадку сумнівного, неоднозначного наголошування давніх чи сучасних слів наголос визначався за аналогією до подібних за структурно-семантичними ознаками слів», – зазначає упорядниця.

Для зручності користування словник містить такі необхідні структурні елементи, як «*Алфавіт*» (с. 13), у якому наведено давні букви та їхнє написання у словнику, та «*Умовні скорочення*» (с. 17), де репрезентовано скорочені назви мов, говорів, регіонів і скорочення мовознавчих та немовознавчих термінів.

Усеохопністю характеризується «*Перелік використаних джерел*», що включає «*Пам'ятки української мови*» (с. 611 – 622), «*Твори української літератури*» (с. 623 – 631) та «*Лексикографічні праці*» (с. 632 – 638). Великий обсяг опрацьованої літератури забезпечує достовірність та повноту відображення й інтерпретування фемінітивів у пропонованому словнику.

Незважаючи на поодинокі неточності, на наш погляд, у формулюванні значень деяких лексем (напр., с. 216, 217 та ін.), відзначимо виважений скрупульозний підхід авторки до впорядкування свого дітища – історичного словника фемінітивів.

Отож, перефразовуючи відомий вислів французького письменника Анатолія Франса про словник як про весь світ, розташований в алфавітному порядку, ствердимо, що рецензований словник М.Брус – це виявлена, опрацьована й упорядкована багата й різноманітна фемінітивна підсистема української мови писемного періоду, укладена за алфавітом. Українське словникарство, без сумніву, поповнилася ще одним цінним і важливим виданням. Ця лексикографічна праця буде корисна не тільки для науковців філологічного спрямування загалом і для істориків української мови зокрема, а й для значно ширшого кола користувачів – творців, знавців і носіїв українського слова.